

OPGEMERKT

MARITA DE STERCK, auteur

Moeder Sarov werd langzaam vermoord

Ik studeerde literatuur, perswetenschappen en antropologie. In mijn romans en in mijn bundels volksverhalen komen die drie velden samen. Zo loopt er een lijn van de groeirituelen en de inwijdingsverhalen die ik als antropoloog bestudeer naar mijn romans die worden gelezen door jongvolwassenen vanaf 14 jaar. Mijn nieuwste roman, *Valavond*, groeide vanuit mijn nieuwsgierigheid naar hoe het was om adolescent en jongvolwassene te zijn in de periode 1935-1945, op de plek waar ik nu woon en waar mijn kinderen opgroeiden. Ik dook in de oral history, geïntrigeerd door vragen als: wat zegt het pijngeheugen, maar ook het pleziergeheugen over wat mensen zeventig tot tachtig jaar geleden hebben beleefd? En ik botste op mensen en gebeurtenissen die me bij mijn nekvel grepen. Zoals Moeder Sarov.

Moeder Sarov. Deze prentkaart werd verkocht om haar grafmonument te bekostigen. (Amsab-ISG, Gent).

Hoerenburg

In de zomer van 1983 verhuisde ik naar Sint-Mariaburg (in de volksmond Mariaburg), een woonwijk ten noorden van Antwerpen. De buuren vroegen of we ons realiseerden waar we nu kwamen wonen. Bleek dat de buurt vroeger wijd en zijd bekend stond als Hoerenburg. Toen de katholieke burgemeester van Antwerpen, Frans Van Cauwelaert, in 1925 de prostitutie in de stad verbood, verhuisden veel warme cafés en hoerenkoten naar de baan Antwerpen-Bergen op Zoom. Ook toen de prostitutie in Antwerpen opnieuw gedoogd werd, zijn verschillende van die cafés daar tot in de jaren 1960 blijven bestaan. Niet alleen de Antwerpenaren kwamen met de tram op bezoek, ook vanuit Nederland was er grote interesse. Dat er in Mariaburg destijds ook een velodroom was, vormde een prima excuus: 'We gaan naar de driedaagse koers ...'

Mijn nieuwsgierigheid was gewekt, maar het duurde nog een tijd voor ik besloot om in de lokale geschiedenis te duiken. Eerst kwam mijn vaders geboortegrond aan de beurt. Voor mijn boek *De hondeneters* sprak ik met mensen uit Niel en Boom bij de Rupel over hoe het was om daar jong te zijn tijdens de Grote Oorlog. Voor

Valavond koos ik dus opnieuw voor oral history, *backyard history*, *dig where you stand*. In de periode 2011-2013 heb ik veertig bewoners van Mariaburg geïnterviewd over het leven in de wijk in de jaren 1930 en 1940.

Er werd wel eens gelachen als ik vertelde dat mijn research zo dicht bij huis speelde, dat de antropoloog, die zo graag verre landen bereisde, aan het spitten was op de plek waar ze stond. Maar ook het land van onze grootouders en voorouders is een vreemd gebied, een jungle die zich niet zomaar laat veroveren, een regio die we slechts geleid door de stemmen van informanten die hier langer rondlopen, kunnen verkennen.

Het autobiografische langetermijngeheugen, hoe subjectief dat ook is, levert intrigerend materiaal, dat zelden in de geschiedenisboeken aan bod komt. Wat zegt het pijngeheugen, maar ook het pleziergeheugen over wat mensen zeventig tot tachtig jaar geleden hebben beleefd? Hoe klinken de stijlregisters waarmee liefde en dood vertolkt werden, of verzwegen? Waar vallen stiltes? Waar hapert de stem? Wat was, is en blijft onzegbaar, ondenkbaar? Veelzeggend zijn de korrels van de menselijke stem, *les grains de la voix* die spreken over de tendens om te ontwijken, maar ook in alle eerlijkheid de rauwkost kunnen blootleggen.

De mondelinge overlevering brengt de kleine lokale geschiedenis tot leven, dat dagelijkse bewegen, van onderuit, vanuit de basis én in een meerstemmige diversiteit: er is de stem van de bakker en de melkboer die nog ronde deden en veel wisten over wat er reilde en zeilde, er is de stem van de kapster die alle dames onder handen kreeg – de deftige dames én de meisjes die in de warme cafés werkten –, er is de stem van de begrafenisondernemer, de kruidenier, de foormadam en de duivenmelker, van het kind en de grootouder, van de speciale figuren die destijds de straten bevolkten ...

Dat meerstemmig koor biedt een caleidoscopisch beeld, doet een beroep op de zintuigen, en wekt naast verbazing ook herkenning, em-

pathie. Het breekt historische thema's opnieuw open, omdat die stemmen een andere lichtinval creëren. Maar vooral: voor mij werkt oral history narratief en literair inspirerend. Die stemmen dagen mij uit om in andermans schoenen te staan, om fictioneel meer te durven – de realiteit overtreft vaak de verbeelding –, om taal te zoeken voor oud plezier en oud verlies, en om uiteindelijk ook in de spiegel te kijken.

Babbelnamiddagen

Ik besloot om de oudere buurtbewoners uit te nodigen op babbelnamiddagen in het Heemkundig Documentatiecentrum van Mariaburg – waar ik de archieven raadpleegde – en in het dienstencentrum Antverpia, waar ze konden vertellen bij oude beelden. De projecties van oude foto's en van fragmenten van oude nieuwsfilmpjes brachten vele herinneringen naar boven. Ik vind het altijd bijzonder hoe een individuele, particuliere herinnering opklinkt, om een golf van collectieve herinneringen los te maken, tot zo'n zaal gonst als een bijenkorf. De audiobestanden van die babbelnamiddagen waren niet om aan te horen, maar ze vormden een goede voedingsbodem voor rustiger face-to-face-interviews.

In alle gesprekken doken warme herinneringen op aan de buurtcinema. Ciné Rio op de Kapelsesteenweg was een begrip in Mariaburg. Daar spaarde men met plezier voor: een week geen beleg op het brood, geen sigaretten. Van 1934 tot 1963 was Edgar Olluyn de uitbater. Hij zorgde ervoor dat grote films snel in Mariaburg terechtkwamen, maar hij was zelf ook een gedreven cineast en filmde lokale feesten, kermissen, koersen. Zijn kleinzoon, Christophe Letzer, vond diverse nieuwsfilmpjes terug en heeft ze gedigitaliseerd. Toen ik op een babbelnamiddag Olluyns filmpje over de soepbedeling tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Mariaburgse scholen projecteerde, stond de 80-jarige Jan Minderhout op: 'Die tweede jongen in de rij, dat ben ik. Ik was een jaar of tien en we kre-

Edgar en Valère Olluyn
voor de inkom van
dorpsbioscoop Ciné Rio.
(Documentatiecentrum
Wijkwerking Mariaburg)

gen op school soep om aan te sterken. Smerig spul was dat, gemaakt van aardappelschillen. Maar we hadden honger, dus alles was welkom.' Volgde een resem meerstemmige zintuiglijke evocaties van die smerige soep.

De reacties op oude foto's van de Kattekensberg lieten zien hoezeer de plek een *lieu de mémoire* is, waaraan herinneringen zich hebben vastgehecht, waar mensen in verbinding staan met hun verleden. De Kattekensberg was de speelplek, waar iedereen op schoolreis naartoe trok, maar ook het vrijersplekje bij valavond, in een tijd dat men het niet moest riskeren om een lief zomaar mee naar boven te nemen.

Daar laat ik de vrijersafspraakjes van mijn jonge personages plaatsvinden. Mijn vier hoofdpersonages zijn om en bij de 15 in 1935, als ze op vrijerspad zijn, en 25 als mijn verhaal eindigt. Ik mocht plukken uit de rijke vijver aan jeugdherinneringen die mijn informanten me aanreikten, maar deze vier zijn fictieve mensen, het product van een dialoog tussen mijn eigen verbeelding en narratieve verlangens, en andermans herinneringen.

Een lief veroveren in de jaren 1930 gebeurde vaak op de Mariaburgse Sinksenkermis, die

wijd en zijd bekend was: je kon een lief inpakken met prijzen van de schietkraam, de rups bood vele mogelijkheden op het moment dat de kappen naar beneden kwamen ('niemand zag u kussen, maar toch wist heel Mariaburg hoe laat het was'), de eerste botsauto's verschenen in 1935, tot ongerustheid van veel ouders die vreesden dat die accidentenmachine blijvende letsels zou veroorzaken. Maria van de foor is inmiddels overleden, maar ik zie haar nog altijd blinken als ze stoeft over haar negen meter lange schietkraam. Er gaat een lampje gloeien in de mensen hun ogen als het over de kermis gaat, even straf als de lichtjes van de warme cafés.

Maar ik heb er ook 'mijn' Sinksenkermis van gemaakt, een wervelend gebeuren waarin mijn vier jongeren uit *Valavond* om elkaar heen wettelen: Marieke van de melkboer, Stan van de bakker, zijn kozijn Fons, en Mona die op Sinksenkermis 1935 in café De Londres begint te werken.

Café De Londres

Foto's van Café De Londres genereerden vele herinneringen. Ik heb de elektricien geïnter-

Moeder Sarov met Jefke (de latere bekende acteur Luc Philips) en Jeanneke.
(Documentatiecentrum Wijkwerking Mariaburg)

viewd die instond voor het onderhoud van de lichtjes in dit overbekende en in vele andere warme cafés. Die brave man heeft wat gezien en gehoord, nadat hij zich voorzichtig aanmeldde: 'Het is alleen maar voor den elektriek!' Tot de schemering was De Londres een gewoon café, bij valavond gingen de lichtjes aan en de gordijntjes toe en arriveerde er ander volk, soms in sjeke auto's die ze verderop parkeerden. Het was een plezier om met enkele serveuses van oude uitzuipcafés rond Antwerpen te kunnen praten. De knepen van het vak die de geroutineerde serveuse Angèle in het boek doorgeeft aan beginneling Mona heb ik van hen: 'Zolang de klanten nuchter zijn, geeft ge ze goeie champagne. Hoe zatter ze worden, hoe minder de kwaliteit ertoe doet. Dan schenkt ge uit de flessen die achter in de kast staan. Dat is de goedkoopste champagne die ge kunt vinden. En als ze echt poepeloerezat zijn, dan kunt ge achteraf zo veel flessen aanrekenen als ge wilt. Dat heet dus uitzuipen.' Een 90-jarige serveuse verklapte dat ze glazen koude thee op de koer

enkele dagen liet luchten. 'In charmant gezelschap ruikt een vent wat hij op dat moment wil drinken ... Eigenlijk is een vent rap content en in den halve donkere stekeblind.'

Volgens mijn informanten is er een groot verschil tussen een serveuse en een hoer. Een serveuse kiest hoeveel ze aan wie geeft. Zij bepaalt of en hoe warm de soep wordt opgediend. Serveuses wisten ook veel, menige klant stortte bij hen zijn hart uit, zelf hielden ze hun oren goed open. Ze gingen elke dag naar de coiffeur, niet alleen om er goed uit te zien, maar ook om te weten wat er allemaal gebeurde in Mariaburg. 'Want bij de coiffeur hoort een mens nog meer geheimen dan in de biechtstoel.'

Moeder Sarov

Vloeibaar werden de stemmen als ze vertelden over de lokale beroemdheid: Everina Borst, afkomstig uit Nederland, in de jaren 1930 bekend als Moeder Sarov, naar haar kinderuurtje voor de Socialistische Arbeiders Radio-Omroep voor

Vlaanderen (SAROV). Jong en oud stormde naar de radio voor dat kinderuurtje. Uitzendingen op verplaatsing en kinderfeesten brachten honderden kinderen en volwassenen op de been. Ze presenteerde het programma met de kinderen Jefke, de later bekende acteur Luc Philips die als twaalfjarige meewerkte, en Jeanneke (Michiel- sen). In mijn roman laat ik Marieke meewerken aan Moeder Sarovs programma. Op die manier maakt ze ook kennis met haar echtgenoot, Gabriel Sarphatie, een joodse diamantair. Moeder Sarov had zich na haar huwelijk bekeerd en de Joodse naam Ruth Sarphatie aangenomen. Ze was betrokken bij diverse Joodse liefdadigheidsorganisaties, bij de oprichting van het Willemsfonds en hield culturele voordrachten in de regio. Uit de mondelinge getuigenissen blijkt hoe gerespecteerd Moeder Sarov en Gabriel Sarphatie waren. Het was geweten dat ze hun geld niet oppotten, maar het deelden met minder gefortuneerde Mariaburgers.

Gabriel Sarphatie was lang niet de enige Joodse verschijning in het Mariaburg van de jaren 1930. De gezonde boslucht – waarvoor in kranten openlijk reclame werd gemaakt –, lokte op zondag vele Antwerpenaren naar Mariaburg, ook Joden. Er was een plek die het Jodenbosje werd genoemd. Pension Henri aan de Henrilei herbergde veel Joodse families. Vanaf de tweede helft van de jaren 1930 trok hun aanwezigheid in Mariaburg de aandacht van Volksverwering.

Volksverwering

In januari 1937 stichtte advocaat René Lambrichts in Antwerpen de antisemitische organisatie Volksverwering, die in het teken stond van 'bloed en bodem'. Haar propagandablade droeg dezelfde naam. Verweren betekent verdedigen, maar de toon was van meet af aan meer dan defensief. Het blad praatte de mensen schrik aan over het overrompelend Joodse gevaar; het klonk alsof de Antwerpenaren onder de voet werden gelopen, in permanent gevaar

waren. Het is schrikwekkend intrigerend om te lezen hoe snel die toon evolueerde, én hoeveel verbale agressie Volksverwering zich kon permitteren.

Ik heb die gore antisemitische propagandataal opgezogen, om mijn personage Gregoor in *Valavond* een stem te geven. Advocaat Gregoor is een trouwe klant van De Londres, heimelijk verliefd op de jonge Mona, die met glans haar rol speelt als onnozel kieke van den buiten. Vanuit zijn verliefdheid, ervan overtuigd dat hij toch te maken heeft met een dom wicht, en zelf compleet in de ban van Volksverwering, vertelt hij Mona over zijn grote dromen.

'*The enemy makes the story*' is een van de principes van het scenarioschrijven. Op deze vijand heb ik gezwoegd en geploeterd. Nooit eerder heb ik een van mijn personages zozeer van me afgeduwd, om hem uiteindelijk toch dichterbij te trekken en vlees op zijn botten te plakken, taal in zijn mond te leggen.

Volksverwering mikte met haar propaganda expliciet op plaatsen als Knokke-Heist, Heide-Kalmthout en Mariaburg, de geliefde weekendplekken voor veel Joden. In juli 1937 werd in Heide-Kalmthout een anti-Joods blok gevormd, dat onder andere een oproep lanceerde om niet aan Joden te verhuren. De ruiten van de plaatselijke synagoge werden ingegooid en Joodse inwoners kregen doodsbriefjes. Op 22 juli en op 24 september 1937 organiseerde Volksverwering in Mariaburg een antisemitische voordracht. De spreker was meester René Lambrichts. Vanuit de taal die Lambrichts hanteerde bij Volksverwering heb ik een van zijn voordrachten in Mariaburg een plaats in de roman gegeven.

Naarmate de vluchtelingenstromen toenamen, werd de toon van Volksverwering alsmaar baldadiger. Hun discours illustreert treffend hoe racisme werkt: bij gratie van generaliseren, angst creëren, dehumaniseren ... De vraag rees hoeveel van die agressieve praat ik op de – ook jonge – lezer los zou laten, of en hoe ik het onverteerbare zou ontgiften. Hoe

№	Naam	Geboortedatum	Religie	Professie	Woonplaats	Opmerkingen
1	Gabriel Sarphatie	18.11.1891	Israëlitisch	Handelaar	Ekeren	
2	Everina Borst	18.11.1891	Protestants	Handelaar	Ekeren	
3	Moeder Sarov	18.11.1891	Protestants	Handelaar	Ekeren	
4	...	...	...	...	...	...
5	...	...	...	...	...	...
6	...	...	...	...	...	...
7	...	...	...	...	...	...
8	...	...	...	...	...	...
9	...	...	...	...	...	...
10	...	...	...	...	...	...
11	...	...	...	...	...	...
12	...	...	...	...	...	...
13	...	...	...	...	...	...
14	...	...	...	...	...	...
15	...	...	...	...	...	...
16	...	...	...	...	...	...
17	...	...	...	...	...	...
18	...	...	...	...	...	...
19	...	...	...	...	...	...
20	...	...	...	...	...	...

Ekeren 27 November 1940

G. Sarphatie

Het Jodenregister van Ekeren waar Gabriel Sarphatie en Everina Borst (Moeder Sarov) werden ingeschreven op 27 november 1940. (Archieven, Joods Museum van België)

geef je in een fictieel weefsel taal aan haatverwekkende boodschappen, aan propaganda die mogelijk vandaag nog kan werken? En hoe weersta je de verleiding om van zo'n personage een karikatuur te maken?

Ik wou die jarenlange lastercampagnes van Volksverwering voldoende plaats geven en via haar geschriften laten zien dat het grove antisemitisme in België lang voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog woekerde, dat het niet om Duitse import ging.

Ingeschreven in het Jodenregister

Eind oktober 1940 besloot het bezettingsbestuur dat alle Joden ouder dan 14 jaar zich moesten aandienen op het gemeentehuis van hun woonplaats om zich in een gemeentelijk Jodenregister in te schrijven. Die fiches bevat-

ten ook een stamboom met de grootouders, om vast te stellen of de persoon in kwestie als 'vol-Joods' beschouwd kon worden. Op 27 november 1940 werden Gabriel Sarphatie en Everina Borst ingeschreven in het Jodenregister van Ekeren. Bij Gabriel stond bij godsdienst: Israëlitisch. Bij Everina: protestants, hoewel ze zich bekeerd had tot het jodendom.

Begin 1941 veranderde Volksverwering haar naam in Volksche Aanval. In april 1941 werd daarin uitvoerig reclame gemaakt voor de antisemitische propagandafilm *Der Ewige Jude*, die ik een plaats gaf in mijn roman. Bij de slachtcène waarin Joden een koe eindeloos lang laten lijden – in zogezegde tegenstelling tot de Arische volkeren –, begint Mona, die is opgegroeid op een boerderij en wel iets van slachten afweet, te twijfelen aan de realiteitswaarde van deze 'documentaire'.

De deportatielijst met onder meer de naam van Gabriel Sarphatie. (FOD Sociale Zekerheid- DG Oorlogsslachtoffers)

Mariaburg, zo'n gerespecteerd echtpaar, en dan die geliefde Moeder Sarov ... Dat sloeg in. Tot vandaag komen er krassen op de stemmen als de mensen erover vertellen.

Een van mijn informanten, Jan Minderhout (°1933), was toen een kind van negen dat graag naar het radio-uurtje van Moeder Sarov luisterde. Zijn ouders kenden haar ook persoonlijk. Na de feiten ging hij met zijn vader kijken naar het toetgetakelde huis. De sporen daagden uit om ze te lezen. De ramen stonden zo ver open dat de gordijnen naar buiten bolden. De voortuin was bezaaid met kapotte stoelen, kastjes, papiersnippers dwarrelden op. Dat jongetje legde achteraf een verband met een andere arrestatie, eerder op diezelfde avond. Hij hoorde lawaai op straat voor het huis aan de Leopoldslei 17. 'De Duitsgezinde buurman riep

uit volle borst "Heil Hitler!", terwijl de Duitsers en enkele politieagenten terug brulden dat hij loog, dat op hun papier stond dat daar Joden woonden. Die hadden daar vroeger gewoond, maar ze waren nog maar pas vertrokken. En die Duitsgezinden waren er zo rap bij om dat huis in te pikken, dat de administratie niet kon volgen. De haren van de vrouw van de buurman werden ook in brand gestoken. De kans is groot dat dezelfde bende van hieruit naar de Bist is getrokken.'

Een dergelijke oppakscène is natuurlijk al vele keren in beeld gebracht, in woorden gevat. Voor mij hebben de aangeslagen stemmen een scheur getrokken in het bekende weefsel. De scène bij dat huis op de Bist, amper vijfhonderd meter van mijn schrijfplek, snijdt dieper. Ik besloot om in mijn roman de stem te volgen van het kind, dat nog altijd in de man van 80 zit, om een poging te wagen om het gebeuren te evoceren.

Kazerne Dossin

In juni 2012 mailde ik naar Kazerne Dossin met de vraag of ze informatie hadden over Gabriel Sarphatie. Enkele dagen later volgde het antwoord, met de deportatielijst van transport X in de bijlage. Wetenschappelijk medewerkster Dorien Styven schreef: 'Gabriel Sarphatie werd op 14 september 1942 binnengebracht in de Dossinkazerne. Hij kreeg het volgnummer 981 in konvoi X toegewezen. Dit transport verliet Mechelen op 15 september 1942 (de dag nadat Gabriel in de kazerne aankwam; hij verbleef er slechts één nacht) en kwam op 17 september in Auschwitz aan. Wij kunnen slechts bevestigen dat hij overleden is na zijn deportatie. Gezien Gabriels gevorderde leeftijd (hij was 61), is het goed mogelijk dat hij meteen na aankomst werd vergast. Hoewel we niet weten waar hij in de zes dagen tussen zijn arrestatiedatum (8 september 1942) en de inschrijvingsdatum in de Dossinkazerne verbleef, is het mogelijk dat hij zoals vele anderen enkele dagen in de kelders

van de Sicherheitspolizei-Sicherheitsdienst opgesloten en misschien zelfs ondervraagd werd. Bewijs hiervoor ontbreekt echter.'

Op de enige foto die Kazerne Dossin heeft van het kamp in de periode 1942-1944, toen het gebouw dienst deed als SS-verzamelkamp, zien we Joodse mensen die een oproep tot dwangarbeid hebben gekregen en zich vrijwillig aanbieden in de kazerne. Dit is de plek vanwaar de opgepakte van de Antwerpse razzia's op transport naar Auschwitz-Birkenau werden gezet. Hier is ook Gabriel geweest. Wie er heeft gestaan, weet hoe intens deze *lieu de mémoire* werkt: amper 5 procent heeft het overleefd. Impressionant is de enorme fotowand in het museum, met portretfoto's van een groot aantal van de 25.836 gedeporteerden. Er is helaas geen foto van Gabriel Sarphatie gevonden, zijn naam staat er wel. In de kelderruimte klinken uit 28 luidsprekers de namen van de Joden en zigeuners die vanuit Dossin werden weggevoerd, ingelezen door jonge stemmen. Ook Gabriel Sarphatie blijft hier klinken.

Sarphaties snelle deportatie roept ook nu nog vragen op. Meestal werd de Joodse partner uit een gemengd huwelijk niet opgepakt en als dat toch gebeurde, bleef die persoon langere tijd in de Dossinkazerne zodat de Duitsers een beslissing konden nemen.

Moeder Sarov werd langzaam vermoord

Op 14 september 1944 kopte *Volksgazet*: 'Moeder Sarov werd langzaam vermoord'. We lezen over de bende van 20 (zwarten en moffen), de matrakslagen, de verbrande haren, ook over bajonetsteken, over Gabriels poging tot zelfmoord met een broodmes ... Er wordt vermeld dat Moeder Sarov in het Sint-Augustinusziekenhuis in Wilrijk aan een kameraad vertelde wat er op die bewuste avond was gebeurd, voor haar overlijden op 31 maart 1943 in hetzelfde ziekenhuis. Ze werd in alle stilte begraven op het kerkhof van Mariaburg aan de Alfredlei.

Het artikel over Moeder Sarov in de *Volksgazet* van 14 september 1944. (Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, Antwerpen)

Op het eenvoudige houten kruis stond de naam van haar echtgenoot niet vermeld. Na de oorlog, op 8 augustus 1946, werd Moeder Sarov ontgraven en herbegraven in een praalgraf in Marienburg. Het is het eerste graf dat de bezoeker te zien krijgt. Ze staat op het graf afgebeeld. Uit haar mond vertrekt een soort bliksemschicht naar een groepje luisterende kinderen. De naam van haar echtgenoot is hier nu wel vermeld. De tekst op het monument luidt: 'Doodgemarteld voor de democratie'.

Wat wisten zij van hun lot?

Het bleef de lastigste vraag waar lang niet iedereen op in wou gaan: 'Wat wist ge van het lot van de opgepakten?' Er waren vermoedens, de geruchtenmolen draaide ook in Marienburg op volle toeren, maar bepaalde geruchten werden ontmaskerd, en er was de desinformatie van de Duitsers. Er waren ook signalen, maar men beschikte niet over de overzichts-informatie die wij nu hebben. Wat men hoorde, wou men ook niet altijd geloven. Dat de vergassing op zo'n fabrieksmatige wijze gebeurden, tartte de verbeelding. Het deed letterlijk zeer om daarop door te denken.

Een informant gebruikte het beeld van het gordijn. 'Ik had het gordijn dichtgetrokken. Ik kon, ik wou, ik durfde niet te weten. Het duurde een eeuwigheid voor ik dat gordijn een halve centimeter had opengetrokken en nog veel langer voor ik eens door de kier durfde te piepen.' Een vrouw vertelde dat ze destijds dacht dat de Duitsers grote groepen Joden overhoop reden met camions en dan hun lijken met de kiepbak in zee duwden. Helaas overtrof de realiteit de verbeelding. 'Maar wat er kort na de oorlog allemaal in de gazet stond, dat was nog iets anders, dat kon ik echt niet geloven!'

De Nederlandse historicus Bart van der Boom analyseerde in zijn boek *Wij weten niets van hun lot. Gewone Nederlanders en de Holocaust* 164 dagboeken van zeer uiteenlopende Nederlanders, op zoek naar wat men destijds

hoorde, dacht en wist over de Holocaust.

Hij wijst op een uitzending van de BBC, die ook hier bij ons druk beluisterd werd. Op 17 december 1942 zond de BBC-radio een geallieerde verklaring uit waarin werd verwezen naar de Duitse intentie tot genocide en waarbij het woord 'abattoir' werd gebruikt. De European Service, die de uitzendingen voor bezet Europa verzorgde, las de boodschap een week lang verschillende malen per dag voor. De tekst van deze radioboodschap heb ik opgenomen in mijn roman: 'Dat de Duitse autoriteiten thans ten uitvoer brengen, het dikwijls door Hitler geuite voornemen het Joodse volk in Europa uit te roeien. Uit alle bezette landen worden Joden naar Oost-Europa overgebracht. In Polen, dat de Duitsers tot hun voornaamste abattoir hebben gemaakt [...] Van hen die weggevoerd worden, wordt later taal noch teken vernomen. De krachtigen onder hen worden langzaam doodgewerkt in arbeidskampen. De zwakken laat men sterven van koude of honger, of zij worden door massa-executies afgeslacht. Het aantal slachtoffers wordt geschat op vele honderdduizenden onschuldige mannen, vrouwen en kinderen.'

Hoe de luisteraars in 1942 deze boodschap interpreteerden, varieerde sterk. Het woord 'abattoir' hakt er bij mijn personages Mona en Marieke pas echt goed in als ze, kort na de uitzending, in een kolenkelder in het geniep een varken slachten.

Ik vroeg Bart van der Boom of de zelfmoordpoging van Gabriel Sarphatie kon betekenen dat hij wist wat hem te wachten stond. Hij antwoordde: 'Ook in Nederland steeg het zelfmoordcijfer onder Joden dramatisch toen de deportaties begonnen. De gevolgtrekking dat die mensen blijkbaar wisten wat hen te wachten stond, is, denk ik, niet helemaal terecht. Ik denk dat mensen zelfmoord pleegden omdat ze veronderstelden dat in Polen een vreselijke behandeling wachtte, die zeker ouderen of zwakkeren niet lang zouden overleven. Dat is natuurlijk een heel erg vermoeden, en voor

sommigen een reden voor zelfmoord, maar het is iets anders dan weten wat in Polen wacht. Althans, dat denk ik, maar mijn interpretatie is omstreden.'

De intrigerende vraag blijft inderdaad omstreden antwoorden uitlokken. Een aantal historici voeren aan dat men weinig of niets wist – de beschikbare informatie was fragmentarisch en inconsistent, de misdaad was onvoorstelbaar –, maar anderen trekken dat in twijfel. Wie wilde, kón het weten, maar men wilde niet weten, want men wilde niet handelen. Uit angst voor het eigen vege lijf, uit onverschilligheid of uit antisemitisme keek men de andere kant op. Het lot van de Joden was ongewenste kennis.

Ik zal nooit weten wat ik zelf had durven te weten en had durven te doen in die tochtige tijden, gesteld dat ik bijvoorbeeld drie jonge nakomelingen alle overlevingskansen had willen geven ... Ik weet wel dat ik een ongelooflijke bewondering heb voor mensen die achteraf voluit in de spiegel durven te kijken en die luidop durven te zeggen dat ze het ook anders hadden kunnen doen.

Zoals Traudl Junge, die Hitlers secretaresse was van 1942 tot april 1945. In de eindsequentie van de film *Der Untergang*, over Hitlers laatste dagen, kijkt ze als bejaarde vrouw de kijker aan. Ze vertelt dat ze jarenlang gedacht had dat ze niet verantwoordelijk was. 'Ik was amper twintig in 1945. Jaren later zag ik op een gedenkplaat dat de studente Sophie Scholl even oud was toen ze geëxecuteerd werd. Sindsdien weet ik dat jong zijn geen excuus was.' Ik denk dat moedige boodschappen als deze van onschatbare waarde zijn, voor alle generaties.

Terwijl ik mijn hoofdstukken over Moeder Sarov schreef, werd ik meer dan eens afgeleid door luid kabaal van bouwwerkzaamheden, niet ver van mijn werkplek. Er werd een nieuwe straat aangelegd. Toen ik naar het nieuwe naambordje ging kijken, las ik: Moeder Sarovstraat.

Met dank aan alle mensen uit Mariaburg en omstreken die zo genereus hun jeugdherinneringen met mij hebben gedeeld; de historici Herman Van Goethem, Lieven Saerens, Antoon Vrints, Bruno De Wever voor het nalezen van mijn manuscript en het geven van waardevolle kritische feedback; Bart van der Boom en Roel Vande Winkel voor hun suggesties; Dorien Styven, wetenschappelijk medewerkster bij Kazerne Dossin in Mechelen, Anne Cherton van het Joods Museum van België en Filip Strubbe van het Algemeen Rijksarchief; Ludo Van Bouwel en zijn team van het Heemkundig Documentatiecentrum van Mariaburg; Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience en CEGESOMA waar ik met assistentie van de jonge historica Naomi Thys de kranten en bladen uit de periode 1935-1945 heb doorgenomen; Christophe Letzer, kleinzoon van Edgar Olluyn, die zijn filmpjes op YouTube plaatste (o.a. Soepbedeling in WO II; Dansfeest na de bevrijding in Cinema Rio; Moederke van den Eynden wordt 100 jaar).

Marita DE STERCK, *Valavond*, Querido, 2014.

ISBN: 9789045117300

Ook beschikbaar als e-book

Het boek staat op de shortlist van de Dioraphte Jongerenliteratuur Prijs 2015.